

1 Inleiding

Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid

JAN WILLEM DUUVENDAK
EN MENNO HURENKAMP

Een mythe onderscheidt zich van een leugen door zijn schoonheid. Daarom kan de eerste veel langer bestaan: een mythe inspireert, een onwaarheid bederft. Individualisering is een mooi begrip. Het mobiliseert politiek en beleid omdat het voor zich lijkt te spreken. Het idee dat mensen in toemende mate onafhankelijk en vrij in het leven staan en zich daar ook naar gedragen is algemeen geaccepteerd als feit. Daarmee is het echter nog geen onomstreden waarheid.

Soms maakt het mensen boos – individualisering als kroon op de afbraak van de solidariteit en gezamenlijkheid. De individualisering van de samenleving was voor minister-president Balkenende zelfs een van de belangrijkste redenen om het normen en waarden debat aan te gaan, schrijft hij in een recente brief aan de Tweede Kamer. Communicatiehoogleraar Anne van der Meiden wijst in *Trouw* van 25 februari 2004 ‘de individualisering’ aan als een van de belangrijkste oorzaken voor de hoge irritatiegraad onder Nederlanders. En in de stukken voor haar partijcongres van 2003 schrijft de Socialistische Partij: ‘De maatschappelijke tweedeling is vergroot en de individualisering heeft sociale verbanden aangetast.’

Maar deze veronderstelde onafhankelijkheid stelt andere mensen juist tevreden. Ze steken de loftrumpet over individualisering als emancipatie: ‘Mensen zijn geëmancipeerder en hoger opgeleid dan ooit. Het CPB heeft geconstateerd dat het overgrote deel van de Nederlanders goed in staat is om voor zichzelf op te komen en te zorgen. In dat licht is een enorme emancipatieslag gemaakt. De individualisering en de grote kennisverbreding liggen daaraan ten grondslag.’ (collega van Balkenende en minister van Economische Zaken Laurens Jan Brinkhorst in de Eerste Kamer op 12 februari 2004). Of een iets neutralere invulling van dezelfde opvatting: ‘Het klassieke patroon van leren en werken met vervolgens pensioen voor mannen en het leren en het zorgen voor vrouwen is door de toenemende

emancipatie, door individualisering en door de langere levensduur ingrijpend veranderd in een patroon met meer verschillende levensfasen die elk diffusere overgangen kennen.' (collega van beide juist genoemde bewindslieden en minister van Sociale Zaken Aart-Jan de Geus op 17 december 2003 in de Tweede Kamer). De jurist Afshin Ellian lijkt ook deze onafhankelijkheid voor ogen te hebben als hij in *NRC Handelsblad* van 7 maart 2004 het einde van de allochtoon voorspelt, door de vrijgevochten Nederlander te beschrijven. '[De allochtoon] wordt gewoon een Nederlander die zich van de ketens van de kudde, onderdrukking, tribale goden en tradities heeft losgemaakt.'

Over één ding zijn allen het eens: het individu is uit de fles en hij gaat daar niet in terug. De vraag is of deze analyse klopt. Doen Nederlanders inderdaad allemaal verschillende dingen, hebben ze steeds meer verschillende meningen en opereren ze werkelijk steeds minder in groepen? Zijn ze kortom zo geïndividualiseerd als alle bovenstaande mensen veronderstellen wanneer je de gang van zaken in hun dagelijks leven onderzoekt? Wij denken dat het wel meevalt. Hiermee willen we niet betwisten dat zich in de afgelopen decennia ontwikkelingen hebben voorgedaan die je met recht individualisering kunt noemen, zoals de grote toename van de eenpersoonshuishoudens. We betwisten ook niet dat zich onder brede lagen van de bevolking een moderniseringsproces heeft voorgedaan, dat mensen minder afhankelijk maakte van familie, kerk en burens.

We denken *wel* dat Nederlanders zoveel gelijkvormig gedrag, zoveel gezamenlijk gedrag en zoveel gelijke opinies vertonen dat je kunt spreken van modern kuddegedrag. En dat je op basis van de feiten in die zin vaker *niet* dan wel van individualisering kunt spreken. We denken vervolgens ook dat dit voor het Nederlands zelfbeeld serieuze gevolgen heeft. Dat beeld, van de tolerante, vrije en pluriforme natie is immers grotendeels gebouwd op het idee van individualisering. Bijvoorbeeld voor de discussie over integratie en inburgering is het nuttig om feit en fictie te scheiden. Gedragen moderne Nederlandse burgers zich vaker dan ze willen beseffen als een kudde? Klopt het beeld van een maatschappij van vrijgevochten burgers of is eigenlijk sprake van individuen wier opvattingen en gedrag voortkomen uit hun sociale groep? Of *kiezen* individuen in alle vrijheid voor de kudde?

Laat ons eerst tot begripsverheldering komen.

Het reëel bestaande individualisme

Anders dan in de politiek woedt in de sociale wetenschappen wél een discussie over de vraag wat het precies betekent, individualisering. Duidt het op de mogelijkheid dat mensen elkaar steeds minder opzoeken om gezamenlijke activiteiten te ondernemen, dat ze liever in hun eentje sporten dan in een team? In Amerika heeft de politicoloog Robert Putnam daar geruchtmakend onderzoek naar gedaan. *Bowling Alone* is de veelzeggende titel van zijn studie naar het verschijnsel dat Amerikanen een paar decennia terug in clubverband bowlden en dat tegenwoordig alleen schijnen te doen. Het is een ontwikkeling die Putnam op een veelheid van terreinen ontdekt. Putnam zelf gebruikt de term individualisering nergens in zijn boek, maar voor al zijn navolgers én critici is het een gegeven en een onmiskenbare bedreiging voor de sociale cohesie.

Een andere uitleg die individualisering in de wetenschap kent is die van toenemende onafhankelijkheid van individuen. Mensen staan volgens deze redenering tegenwoordig losser van instituties als kerk, familie of buurt. Hun gedrag zou ook minder te verklaren zijn door hun sekse, leeftijd, etniciteit of klasse. De geringere deelname aan groepsactiviteiten en de toenemende onafhankelijkheid van grotere sociale verbanden leiden tot het idee dat mensen tegenwoordig een grotere keuzevrijheid hebben. En ook deze keuzevrijheid heet in de literatuur soms individualisering. Hier ligt verwarring dus al op de loer. Dat vervolgens deze grotere keuzevrijheid volgens sommigen weer leidt tot sterk uiteenlopend menselijk gedrag en dat die grotere diversiteit soms een kenmerk en dan weer een gevolg van individualisering zou zijn, zorgt niet alleen voor alomtegenwoordigheid van het begrip in allerlei discussies, maar ook voor diepe begripsverwarring onder een quasi-eenstemmige oppervlakte.

Hoe zit het nu precies? Mensen zijn tegenwoordig inderdaad minder afhankelijk van nabije verbanden zoals gezin, kerk en buurt. Ze willen graag hun 'eigen' leven leiden. De onafhankelijkheid wordt beleefd als een verworvenheid van formaat: 'Individualism means not having anyone tell us what to do, not having to listen if they do, not having to conform. It means having the capacity to make our own decisions, rather than simply living up to the expectations of the community or fulfilling obligations to someone else. It means the independence to be different, to strike out on our own, to look for ourselves, instead of getting tied down.' (Wuthnow

1991, p. 12). Maar is dit een reëel bestaand individualisme; is hier inderdaad sprake van een voltooid proces van ongebonden, onvoorspelbaar en onafhankelijk worden?

Royaal gezegd dwingt de grammatica van onze cultuur, variërend van de toon van het onderwijs tot de dagelijkse reclameboodschappen, ons voortdurend tot kiezen. Je kiest alles van je opleiding tot je kleding, je partner en je huis, of je dat nu wilt of niet. De socioloog Beck spreekt in dit verband over keuzevrijheid met een heel bijzonder karakter: We zijn veroordeeld tot de keuzevrijheid, we hebben niet de keuze om te kiezen, de samenleving dwingt individuen steeds meer tot keuzes. Voor hem leiden deze gedwongen keuzes echter niet tot kuddegedrag, maar is individualisering en de dwang om een individuele identiteit in elkaar 'te knutselen', veel eerder de oorzaak van de toegenomen verschillen tussen mensen: 'It becomes normal to test out a number of different mixes: several overlapping identities are discovered and life is constructed out of their combination. (...) In this way, the nationally fixed social categories of industrial society are culturally dissolved or transformed.' (Beck 2002, p. 27). Juist omdat de samenleving zo pluriform wordt, stelt Beck de vraag 'how highly individualized societies can be integrated?' (Ibidem, p. 16). 'Any attempt to create a new sense of social cohesion has to start from the recognition that individualism, diversity and skepticism are written into Western culture.' (Ibid, p. 23).

In Nederland koppelt sociaalwetenschapper Van der Stel op vergelijkbare wijze individualisering aan pluriformering: 'Door deze processen is de individuele levensloop door de bank genomen minder voorspelbaar en minder overeenkomstig met die van anderen geworden. Mensen zien hun levensloop steeds minder als een voorgeschreven programma dat ze moeten doorlopen en dat velen voor hen ook al zo deden. (...) Individualisering brengt verder specialisatie en verbijzondering met zich mee: de hele idee heeft weinig om het lijf als iedereen zich in dezelfde richting zou 'individualiseren'. Alleen de individualisering als verschijnsel heeft massale trekken, niet de uitkomsten van het proces zelf. (...) Een consequentie van de individualisering is dat mensen zich in hun gedrag steeds meer van anderen onderscheiden.' (in: Schnabel 1999, p. 141-142).

Het wordt allemaal zelfverzekerd opgeschreven maar bij nader inzien blijkt het empirische bewijs voor al deze stellingen te ontbreken. Of de keuzes die voorgelegd worden wel echte keuzemogelijkheden zijn en of

mensen inderdaad ook allemaal de meest uiteenlopende keuzes maken, blijft in de literatuur ongewis.

Vanzelfsprekend hebben zich grote veranderingen voorgedaan in de ruimte die mensen hebben gekregen en genomen ten opzichte van instituties als kerk en gezin. Tegelijkertijd is echter de afhankelijkheid ten opzichte van instituties op afstand, bijvoorbeeld de nationale overheid, voor veel mensen toegenomen. Ook als die overheid het individualiseringsprincipe hanteert en een grotere (financiële) onafhankelijkheid ten opzichte van andere individuen ontstaat (Bussemaker 1993), is van minder afhankelijkheid feitelijk geen sprake. Veel afhankelijkheden zijn niet verdwenen, maar van niveau verschoven. De materiële welstand is in hoge mate afhankelijk geworden van nationale en zelfs internationale instituties. Dat deze veranderde afhankelijkheden tot een grote mate van pluriformiteit zouden hebben geleid, blijkt meer wensdenken dan dat daar veel empirische aanwijzingen voor zijn. Kortom: wie de Nederlandse samenleving wil begrijpen aan de hand van termen als keuzevrijheid en toeneemende pluriformiteit, komt niet ver.

We onderzoeken daarom in de eerste plaats het breed gedeelde maar weinig gefundeerde idee dat Nederlanders steeds meer onderling verschillend gedrag vertonen en steeds meer verschillende meningen hebben – wat in het vervolg van het boek de *pluriformeringsthese* genoemd zal worden. Bovendien gaan we na of Nederlanders zich steeds onafhankelijker gedragen: trekken ze zich minder van allerlei groepen aan en worden ze in hun doen en laten minder bepaald door sociale categorieën waartoe zij behoren zoals sekse, klasse en leeftijd? Dat noemen we in het vervolg de *decollectiveringsthese*. En onder dit laatste rekenen we ook de zogenaamde vluchtigheid van modern gedrag: voorzover mensen zich nog binden aan clubs of aan een partij of een vereniging, zouden ze dat minder intensief en kortstondiger doen. Je zou dit de 'kwalitatieve' kant van de decollectivering kunnen noemen: Nederlanders zouden minder hecht vervlochten zijn met instituten als politieke partijen, maar ook met andere verbanden zoals de voetbalvereniging, het clubhuis of de internetgemeenschap.

Het zojuist aangestipte debat over de kwestie in welk Nederland nieuwkomers moeten integreren is maar één aanleiding om helderheid te scheppen over de vraag wat precies deugt aan het idee dat we in een geïn-

dividualiseerde maatschappij leven. Een overeenkomst in het werk van gerenommeerde sociologen als Beck, Giddens en Van Doorn is een tweede dwingende kwestie om dit onderzoek in te zetten. Zij schrijven klassieke sociale categorieën als sekse, klasse, leeftijd en woonplek af als verklarende factoren voor het gedrag en de opvattingen van mensen. Het maakt volgens deze lijn van denken voor je meningen niet meer uit of je man of vrouw bent, en het maakt voor je maatschappelijke activiteiten niet meer uit of je in de Randstad of in de provincie woont. Doordat iedereen zijn eigen identiteit in elkaar zet, is onvoorspelbaar geworden wat mensen doen en denken. In dit boek vragen we ons af of deze gedachte klopt.

De nieuwe meerderheid

De bijdragen aan de bundel komen van onderzoekers. Hun opdracht is geweest: ga na hoe het zit met individualisering op uw eigen terrein. De hoofdstukken bestrijken aldus een uiteenlopend aantal specialismen: politiek stemgedrag, vrijetijdsbesteding, de verdeling tussen werk en zorgtaken, sporten in en buiten verenigingen, het gebruik van de auto, de voorkeuren voor een woning, de rol van mode bij het bepalen van individualiteit, het internet als sociaal of asociaal medium, het onderscheid tussen hoge en lage cultuur, de jeugdcultuur als groepscultuur bij uitstek, de houding van migranten ten opzichte van de Nederlandse publieke ruimte en de commerciële media die in sommige opzichten mogelijk de sturende rol van de staat hebben overgenomen. Dit is geen uitputtende lijst. De schoolkeuze van ouders voor hun kinderen, of onze vakantiebestemmingen komen niet aan de orde, om maar iets te noemen. Niet het hele dagelijks leven komt aan bod, maar toch geeft deze verzameling naar ons idee een duidelijk en representatief beeld van het doen en laten van de gemiddelde Nederlander.

Het boek is te lezen in vier delen. Het eerste deel, 'De mythe van de individualisering', bestaat uit deze inleiding en het betoog van Paul de Beer. In dit deel willen we laten zien dat van de oppervlakkige idee van individualisering bij nader onderzoek in ieder geval weinig overblijft. Paul de Beer sluit aan bij de hierboven al geuite verwondering over het vrije gebruik van de opvatting dat we ons zo onafhankelijk en onvoorspelbaar zouden gedragen. Hij onderzoekt het onderzoek naar individualisering en loopt de gangbare betekenissen die het woord heeft na op relevantie.

In het tweede deel, 'De nieuwe meerderheid', gaan de auteurs na hoeveel collectief en voorspelbaar gedrag we met zijn allen nog vertonen. André Krouwel onderzoekt de vraag of burgers inderdaad losgeslagen kiezers zijn geworden. De laatste verkiezingsuitslagen; niet alleen de beruchte van 2002, maar ook die van 1998 en 1994 zouden ons makkelijk kunnen doen denken van wel. Op basis van die resultaten ligt het voor de hand een onafhankelijk en geïndividualiseerd electoraat te veronderstellen, een verzameling kiezers die zich van ideologieën en georganiseerde groepsverbanden niets meer aantrekt. Janneke Plantenga en Joop Schippers onderzoeken de decollectivering en de pluriformering op het terrein van de verdeling die mensen aanbrengen in arbeid en zorg. Hebben burgers en werknemers inderdaad behoefte aan maatwerk op het terrein van de arbeidsvoorwaarden, en vertonen ze ook allemaal uiteenlopende keuzes op dat gebied? Maarten van Bottenburg gaat na in hoeverre mensen een neiging hebben meer afwisseling in het sporten te zoeken. Je zou op basis van de individualiseringsthese vanzelfsprekend een groot verloop onder sportverenigingen veronderstellen en een dalend ledental. Mensen gaan volgens de gangbare opvatting immers liever alleen hardlopen, dan dat ze ingewikkelde afspraken maken om samen te sporten. Lucas Harms vraagt zich af waarom de auto ons schijnbaar tegen onze wil in een keurslijf van files en Opel Astra's duwt. Als iets het idee van vrijheid en onafhankelijkheid draagt, is het immers de auto wel – toch lijkt juist deze ons tot de moeder aller moderne collectieve ervaringen te dwingen: de file. Ruud Abma en Peter van Selten onderzoeken de zogenaamde keuzebiografie die volgens moderne opvattingen het leven van jongeren zou bepalen. De standaardlevensloop zou voor de huidige jongeren hebben plaatsgemaakt voor een variëteit aan mogelijkheden ter invulling van hun bestaan. Is dat ook zo? André Buys en Jan van der Schaar gaan tenslotte in op het idee van het "wilde wonen", de opvatting dat we grote behoefte hebben aan diversiteit op de woningmarkt. Willen mensen inderdaad allemaal een ander huis, en wie zit precies te wachten op diverse, gemengde woonwijken?

Lichte gemeenschappen

Het is natuurlijk veel te makkelijk om bij gebrek aan een overtuigende individualiseringsthese dan maar te stellen dat de Nederlander een traditioneel kuddedier is. We maken genoeg individuele keuzes, ook al zijn die

voorspelbaar of leiden ze tot collectieve uitkomsten. Maar, en dat is de crux van dit betoog, groepen zijn nog altijd sturend voor het (keuze)gedrag van mensen en mensen willen nog altijd graag bij groepen horen. Het zijn alleen niet meer de groepen van vroeger. De beklemming van zware sociale verbanden lijkt steeds meer vermeden te worden en tijdelijke en inwisselbare verbanden nemen in populariteit toe. In het derde deel van het boek, 'Lichte gemeenschappen', laten we zien op wat voor plekken dat modern kuddegedrag ontstaat. Ook hier geldt dat we geen uitputtende lijst van terreinen nalopen, maar een ruime doorsnede van sociale activiteiten geven.

Pauline Terreehorst gaat daarbij in op de mode – en op de foto's in dit boek. Haar vertrekpunt: Als de mode eerder bij filosofisch of sociologisch onderzoek betrokken was, was het individualisme minder kritiekloos getraceerd als drijvende kracht achter menige twintigste-eeuwse ontwikkeling en was er meer aandacht geweest voor de constante waarde van groepsstructuren. Marianne van den Boomen vraagt zich af of de internettende mens de kwintessens van de individualisering is. De man of vrouw die midden in de nacht alleen aan het toetsenbord zit, los van elke organisatie of verwantschap; is dat het niet het sterkste beeld van de onafhankelijke mens in al zijn facetten?

Paul Dekker en Joep de Hart bekijken hoe we onze vrije tijd besteden – hoe we vrijwillige associaties aangaan en hoe vaak we dat doen. De gedachte dat we minder tijd nemen voor vrijwilligerswerk is wijdverbreid, net als dat we minder lid zouden worden van verenigingen. Maar hoe zit dat precies? En zou dan ook niet vast te stellen moeten zijn dat we tegenwoordig liever uit een individueel motief vrijwilligerswerk doen dan vanuit een collectief belang? Islamitische migranten belichamen vaak het tegenovergestelde van wat de moderne westerse maatschappij heeft voortgebracht, stelt Thijl Sunier. Wie de discussies over hoofddoeken en islamitische scholen overziet, kan maar tot één conclusie komen: moslims zijn kuddedieren. Klopt dat ook, of sluiten Nederlandse moslims aan op een samenleving die zich als geïndividualiseerd beschouwt?

Mark Elchardus levert een bijdrage aan het vierde, afsluitende deel, getiteld 'Een gedeelde toekomst?' Hij gaat met name in op de rol van de media, die een zekere disciplinerende dwang lijken uit te oefenen op een manier die doet denken aan normstellende instanties van vroeger. In het

slothoofdstuk, 'Kiezen voor de Kudde', komen we terug op de betekenis van de pluriformeringsthese en de decollectiveringsthese voor Nederland aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Wat te doen met het debat over individualisering, wat te doen met ons zelfbeeld, wat te doen met de discussie over aanpassing en assimilatie van migranten?